

Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi

The Journal of International Social Research

Cilt: 6 Sayı: 24 Volume: 6 Issue: 24

Kış 2013

Winter 2013

www.sosyalarastirmalar.com Issn: 1307-9581

GÜNEY SİBİRYA TÜRK DİLLERİNDE BİRLEŞİK FİİLLERLE İLGİLİ TEORİK SORUNLAR*
THEORETICAL PROBLEMS ABOUT COMPOUND VERBS IN SOUTH SIBERIAN TURKIC LANGUAGES

Eyüp BACANLI**

Öz

Güney Sibirya Türk dilleri, farklı türdeki fiil birleşmeleriyle dikkat çekicidir. Zarf fiil ekleriyle birbirine bağlanan ve gramatikal ve leksikal statüleri birbirlerinden farklı pek çok birleşik fiil veya birleşik fiil görünümlü yapıyla karşılaşılır. Bu tür birleşik ve birleşik görünümlü yapılar, karma fiil birleşmesine, karma yapıdaki iki fiilin birleşik leksikalleşmesine, zarf fiil ekli fiilin zarflaşmasına veya edatlaşmasına, oluşan zarf veya edatın ön takı şeklinde gramatikleşmesine, yardımcı fiilli eylem ibaresine ve yardımcı fiilli eylem ibarelerinin leksikalleşmesine örnek olabilir. Makalede bu karmaşık yapılar teorik olarak ele alınacak ve fiil birleşmelerine dair literatürde karşılaşılan birbirinden farklı nitelere temas edilerek doğru gramatikal ve leksikal nitelermelerin nasıl olması gerektiği üzerinde durulacaktır.

Anahtar Sözcükler: Güney Sibirya Türk Dilleri, Birleşik Fiiller, Yardımcı Fiiller, Zarf Fiil Ekleri, Leksikalleşme, Gramatikleşme.

Abstract

South Siberian Turkic languages are remarkable with their varied verbal combinations. Many compound and pseudo-compound verbs are combined to each other by converbs whose grammatical and lexical statuses are different from one another. Such compound and pseudo-compound structures may be examples for mixed verb combinations, lexicalization of mixed verb combinations, adverbialization or postpositionalization of a verb with a converb, grammaticalization of such adverbs or postpositions, actional phrases with auxiliaries and lexicalization of such actional phrases. This paper will shed light on these complex structures theoretically, and by examining the distinct characterizations that appear in the literature within the field of verbal combinations, it will suggest ways as to how correct grammatical and lexical characterizations should be.

Keywords: South Siberian Turkic Languages, Compound Verbs, Auxiliaries, Converbs, Lexicalization, Grammaticalization.

1. Giriş

Türkçenin bütün türlerinde “FİİL:Zarf fiil eki + fiil” kuruluşunda olan fiil birleşmeleri görülür ama özellikle Altayca, Hakasça, Tıvaca, Şorca gibi Güney Sibirya Türk dillerinde bu birleşmeler oldukça karmaşık bir görünüm arz eder. Burada birbirine zarf fiil ekleriyle bağlanan fiil birleşmeleri

* Bu makale, 19-25 Nisan 2010’da İzmir, Çeşme’de düzenlenen “II. Uluslararası Türk Dünyası Kültür Kongresi”nde sunulan bildirinin gözden geçirilmiş şeklidir.

** Doç. Dr., TOBB Ekonomi ve Teknoloji Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü.

ele alınmaktadır. Çağdaş ve tarihî Türk lehçelerinde genel olan fiil birleşmelerinde sentaktik bütünlüğü -A (-I/-U, -A) veya -B ((X)p/(X)b) zarf fiil ekleri sağlar.

Yukarıda belirtilen zarf fiil ekleriyle kurulan ve adı geçen Türk dillerinde çok sık karşılaşılan fiil birleşmeleri karma (serbest) yapıda, art fiille birleşmiş, leksikalleşmiş ve birinci parçası edatlaşmış veya zarflaşmış olarak tezahür eder. Fakat bu yapısal özelliklerin nitelenmesiyle ilgili literatürde farklı yorumlar ve görüşler dikkati çeker. Aşağıda öncelikle zarf fiil eklerinin farklı morfo-sentaktik kullanım seviyeleri üzerinde durulacak, daha sonra da bu seviyeler üzerinden sorun ele alınacaktır.

2. Zarf fiil eklerinin farklı kullanım seviyeleri

Csató & Johanson (1993: 134) ve Johanson (1995: 313-315) Türk dillerindeki zarf fiil eklerinin seviyelerini dörde ayırır:

1. seviye

Bu seviyede zarf fiil ekli yan cümlelerin ve ana cümlelerin özneleri farklıdır: Başkırt Türkçesi: *Kış ütöp, yaz yöttö* "Kış geçti ve yaz geldi"¹.

2. seviye

Bu seviyede zarf fiil ekli yan cümle ve ana cümlelerin özneleri aynıdır: Türkiye Türkçesi: *Kız evden çıkıp okula gitti*.

3. seviye

Bu seviyede hem zarf fiil ekli parça hem de ikinci parça tek bir 'eyleyici (actant)' modeline sahiptir. Her ikisi de semantik erimeye maruz kalmış iki unsur, leksikalleşmeye doğru bir eğilim sergileyerek tek bir olayı sunmak için kullanılır: *olup bit-* "meydana gelmek", *alıp gel-* "getirmek", *alıp yürü-* "beklenenden fazla ilerleme kaydetmek" vb.

4. seviye

Bu seviyede ana (ikinci) parça gramatikal bir işaretleyici olarak, zarf fiil ekli parçanın niteleyicisi işlevindedir. Zarf fiil ekiyle birlikte ana parçadaki fiil tabanı, kılınış bildiren bir art fiili oluşturur: Kırgız. *Oqu-p tur-du* "okudu, okudu durdu".

Csató ve Johanson'un belirttiği seviyeler Türk dillerindeki zarf fiillerin sentaktik özelliklerini yeterince açıklamasına rağmen, bir zarf fiil ekinin başka ne tür sözcüklerde ve görevlerde kullanılabildiğini daha net göstermek için yukarıdakilere yeni bir seviye daha eklenmesi gerekir.

5. seviye

Bu seviyede, zarf fiil ekiyle birleşerek edatlaşmış veya zarflaşmış bazı sözcükler gramatikalleşerek görev morfemi olan *ön takılara* (preverb) dönüşür. Ön takılar, Altay-Sayan Türk dillerinde fiilin hemen önünde yer alır, çeşitli kılınış nüansları taşır ve gramatikal bir görev ifa ederler. Ön takılar, iki dilliliğin bir sonucu olarak Rusçadaki yer-yön ve kılınış bildiren ön eklerin etkisiyle ortaya çıkmıştır ve bölgeseldir. Tamamı -a zarf fiil ekiyle ve çoğu da fiilin ettirgen biçimine eklenerek elde edilmişlerdir. Görev unsuru olduklarından dolayı, verilecek örnekler de fiillerle birlikte olacaktır: Hakas *çitire pazarğa* 'sonuna dek yazmak, tamamını yazmak', *tüzire tastırğa-* 'aşağı atmak', *kire çügürerge* 'içeri (doğru) koşmak', *sığara çügürerge* 'dışarı (doğru) koşmak' (krş. Bacanlı 2009: 92-93).

Yukarıdaki 1. ve 2. seviyeler yeterince iyi bilinmektedir. Ama 3., 4. ve 5. seviyeler özel olarak ele alınmalıdır.

3. Karma Fiil Yapılarının Leksikalleşmesi

Üçüncü seviyedeki bu kullanım Altay-Sayan Türk dillerinde sıkça görülür. O kadar ki, bazen birinci parçası zarf veya ikinci parçası yardımcı fiil olarak nitelenen fiil birleşmeleri bile aslında her iki fiilin de anlamca kaynaşmasıyla oluşur. Örneğin, literatürde Arat'ın (1928: 13) yardımcı fiil olarak ele aldığı *cügür-* "koşmak" fiili Altay-Sayan Türk dillerinde *kir-*, *çık-*, *tur-* fiilleriyle birleşerek

¹ Standart Türkiye Türkçesinde -(y)ıp ekinin bu söz diziminde kullanılması zordur.

leksikalleşmiştir: Altay *kire cügür-* ve Hakas *kire çügür-* “içeri dalmak, koşarak içeri girmek”, Altay *çıga/çigara cügür-* ve Hakas *sığara çügür-* “dışarı fırlamak, koşarak dışarı çıkmak, dışarı seğırtmek”, Altay *tura cügür-* “ayağa fırlamak”. Bunlar harfiyen “gire koşmak”, “çıkı koşmak” ve “kalka koşmak” anlamına gelen yapılardır, ama burada ilk fiiller, *cügür-* fiiliyle anlamca kaynaşmış ve ortaya, sözlüğe dâhil edilmesi gereken öbek leksemeler çıkmıştır. Öbek fiil, ne sadece birinci fiilin belirttiği eylemi ne de sadece *cügür-* “koşmak” fiilinin bildirdiği eylemi ifade eder. Tıpkı standart Türkiye Türkçesindeki *olup bitmek* “vuku bulmak”, *alıp yürümek* “beklenmedik bir gelişme göstermek”, *alıp gelmek* “getirmek” leksemelerini ikiye ayırdığımızda, birlikte ifade ettikleri anlam nasıl parçalanıp yok oluyorsa, bunları da ayırdığımızda anlam yok olur. Nitekim Türk dillerinde bu tür leksikalleşme başlangıcı seviyesindeki pek çok öbek fiil daha sonraki aşamalarda fonetik büzüşmeye de maruz kalmıştır: *ekel-/akel-/al gel-* (< *alıp kel-*) “getirmek”, *apar-/appar-* (< *alıp bar-*) “götürmek”, *yiber-/jiber-/ciber-* (< *ıda ber-*) “göndermek”, EAT *veribi-* (< *verip iy- < berip id-*), “göndermek”, GBAT *eber-/ever-* (< *alıp ber-*) “getirmek” sözcükleri, öbek leksemelerin daha ileri düzeyde fonetik büzüşmeye ve leksikalleşmeye uğrayabildiğinin birer göstergesidir. Benzer bir şekilde Altay *cana bas-*, Hakas *nandra pas-* ve Altay *caba bas-* eylem ibareleri harfiyen (ve sırasıyla) “döne basmak”, “döndüre basmak” ve “kapata basmak” dizilişinde kurulmuştur ama leksikalleşme sonucunda ilk ikisi “geri adım atmak, yılmak, korkmak” ve sonuncusu “nefsini bastırmak, nefesine hâkim olmak” gibi yeni anlamlar kazanmışlardır. Dolayısıyla birkaç fiil öbeğinde ortaya çıktıkları için *cügür-* veya *bas-* gibi yardımcı fiillerden bahsedilemez. Son örnek, Altaycayla ilgili gramer literatüründe geçen “*koy-* yardımcı fiilinin -A zarf fiil ekiyle kurduğu” bir analitik yapıdan söz edilir ve sadece *ala koy-* örneği verilir (Arat 1928: 20; Pritsak 1959a: 596; Tıbıkova 1966: 51). Oysa tek örnekten gramatikal anlam çıkmaz. Paradigması olmayan her morfem leksikalleşmeye maruz kalmış demektir ve bu öbek fiil de “yapışmak, (silahına, bıçağına, cüzdanına vb.) davranmak” ve “kazanmak, elde etmek” gibi anlamlar kazanmıştır. Geçmişte -A *koy-* şeklinde bir yardımcı fiil yapısı Altaycada işlev görmüş olsa bile bugün için böyle bir şekilden söz etmek imkânsızdır.

4. Art fiiller

Altay-Sayan Türk dillerindeki yardımcı fiiller gerek gramer araştırmalarında (Direnkova 1940; İshakov & Palmbah 1961; Pritsak 1959a; 1959b; Baskakov vd. 1975; Arıkoğlu 2007a; 2007b; Güner Dilek 2007) gerekse özel monografilerde (Arat [Rachmatullin] 1928; Tıbıkova 1966; Anderson 2004; Bacanlı 2009) incelenmiştir. Art fiil terimiyle “zarf fiil eki + yardımcı fiil” kuruluşundaki yapılar kastedilmektedir. Bunlar, zarf fiil ekinin ve yardımcı fiilin birleşip bütünleşerek tek bir semantik değer taşıdığı perifrastik morfeimlerdir. Altay-Sayan Türk dillerinde bazıları ortak, bazıları fonetik varyasyona rağmen ortak, bazıları da dile özgü nitelikte onlarca art fiil kullanılır. Bunlar fiilin anlamını kılınış, yer-yön, fayda gibi yönlerden belirler, potansiyel anlamlardan birinin altını çizerler: Örneğin, Hakas *çazır(ıp) sal-* “(bir yere) saklamak, saklı hale getirmek”, *çazır(ıp) tur-* “(bir yerde) saklamak, saklı tutmak”, *kilibis-* “(gelme eyleminin son noktası olan) ulaşmak, varmak”, *odribis-* “(bir yere) oturmak”, *odır(ıp) al-* “(bir yerde) bir müddet oturmak”, *odır(ıp) tur-* “(bir yerde) oturmak”, vb..

Altay-Sayan Türk dillerindeki art fiillerin sayısı bilimsel çalışmalarda farklılık arz eder. Bazı araştırmalarda yardımcı fiil olarak ele alınan -p *çet/çit-*, -a *cügür/çügür-*, -p *kon-*, -p *tüş-*, -a *cat-/çat-*, -a *tur-*, -a *otur-*, -a *cür-/çör-*, -a *koy-*, -p *başta-/pasta-*, -p *bojot-/pozıt-* gibi yapılar aslında düzenli olarak gramatikal anlamlar ileten birer art fiil değildir. Ya üçüncü seviyedeki gibi iki fiilin anlamca kaynaşıp leksikalleşmesine ya da ikinci seviyedeki karma fiil yapısına işaret ederler. -a *cügür-* ve -a *koy-*’lu analitik yapılara bir önceki başlıkta değinmiştik. Burada karma fiil yapısında kullanılanlara bir örnek verelim. -p *çet-* (< *yet-*) yapısındaki *yet-* fiili bazı hareket fiilleriyle düzenli olarak birleşir: *barıp çet-* “ulaşmak”, *cügürüp çet-* “koşarak varmak, koşup varmak”, *uçup çet-* “uçarak varmak”, vb.. Oysa bütün bu birleşmelerde hem zarf fiil ekinin hem de *yet-* fiilinin kendi gramatikal ve leksikal anlamları apaçık korunmaktadır. Dolayısıyla bu analitik yapılar karma fiil kuruluşundadırlar.

Yukarıdaki durumun aksine bazı gerçek art fiiller de literatürde ya kısmen geçer, ya da hiç kimse tarafından değinilmez. Örneğin, Altay-Sayan Türkçelerinin hepsinde görülen -a *tart-* ve -a *sok-* şekilleri birer art fiildir ve “eylemin sertçe ve çabucak yapıldığını” bildirirler. Bunlardan yön de bildiren -a *tart-* art fiili İshakov & Palmbah (1961: 414), Şamina (1995: 32), Anderson (2004: 138-139) ve kuzeydeki Yakut Türkçesi bağlamında Kirişçiöğlü (1999: 128) tarafından; -a *sok-* art fiili ise İshakov & Palmbah (1961: 414), Rassadin (1978: 154), Şamina (1995: 32), Tıbıkova (1966: 33-34, 1991: 44)

tarafından ele alınmıştır. *-a tut-* art fiili ise Altay-Sayan Türkçeleri bağlamında ne gramer kitaplarında ne de yardımcı fiil monografilerinde hiç ele alınmamıştır. Bununla birlikte maniheist Uygur metinlerinde ve Kutadgu Bilig’de süreklilik kılınışı bildirdiği Erdal (2004: 253) ve Merhan (2012: 204-205) tarafından tespit edilmiştir: *öyü tut-* “aklında tutmak”, *saklanu tut-* “daima korunmak, sakınmak”, *tüzgürü tut-* “daima kaçamak davranmak”, *yapa tut-* “kapalı tutmak”, *agırlayu tut-* “(daima) itibar göstermek”, *basa tut-* “hâkim olmak”, vb.. Bu art fiil, Altay Türkçesinde mevcuttur ve bir hale geçiş ve o halde kalma/tutma/bulunma bildirerek dönüşüm ve dönüşüm sonrası ortaya çıkan halin sürmesini ifade eder. Örnekler: *caba tut-* “kapamak ve kapalı halde tutmak”, *aça tut-* “açmak ve açık halde tutmak”, *caya tut-* “yaymak ve yayılmış halde tutmak”, *türe tut-* “dürmek ve dürülü tutmak”, *kuçaktay tut-* “kucağına almak ve o halde kucağında tutmak”, vb.. Bazı birleşmelerde ise eylemin kısa bir süre devam ettiğini de bildirebilir: *sıymay tut-* “bir müddet sıvazlamak, bir süre okşamak” (Bacanlı 2009: 187-189).

5. Art fiillerle leksikalleşme

Zarf fiil eklerinin dördüncü seviyedeki kullanımını yansıtan art fiiller yukarıda da belirtildiği gibi birer morfemdir ve Türk dillerindeki biçim türetme ekleri gibi çalışırlar. Fakat her morfem gibi gramatikal anlamlarını kaybederek, daha önce gramatikal anlam taşımak amacıyla bazen birleştikleri bir fiilde yeni bir leksikal anlamı bildirmeye başlayabilirler. Standart Türkiye Türkçesinde *alıkoymak*, *koyvermek* ve *salıvermek* fiilleri bunun tipik örnekleridir. Sibiryaya Türk dillerinde art fiiller yoluyla leksikalleşme çok daha sık görülür, çünkü art fiil kullanım oranının çok düşük olduğu Türkiye Türkçesinin aksine Sibiryaya’da ortalama her iki fiilden biri yanına art fiil alır. Maalesef, çoğu araştırmada art fiillerin bazı fiillerle yapısal olarak kalıplaştığı ve semantik olarak kaynaştığı bu art zamanlı olgu göz ardı edilir. Dahası leksikalleşmiş birleşmeler bile bazen art fiilin gramatikal işlevine örnek olarak verilir.

Art fiil leksikalleşmesine şu örnekler verilebilir: “Bırakmak, koymak” anlamına gelen *sal-* fiili *a ber-* art fiiliyle birleşerek (*sala ber-*) “yola koyulmak, gitmek, çekip gitmek” anlamında leksikalleşmiştir. Fayda ve fail bildiren *-p al-* art fiili Altay *işte-*, Hakas *toğın-* “çalışmak” fiilleriyle birleşerek “(emek karşılığı para, giysi, yiyecek, vb.) kazanmak” anlamında; *tut-* fiiliyle birleşerek de “kavramak, eline almak” anlamında leksikalleşmiştir. Diğerlerinde görülmemekle birlikte Altay Türkçesinde *-p çık-* art fiili *uç-* fiiliyle birleşerek “(kuş, uçak) havalanmak, uçarak yükselmek” anlamını; *tur-* fiiliyle birleşerek “ayaklanmak, isyan etmek” anlamını; *ayrıl-* fiiliyle birleşerek de “sivrilmek, temayüz etmek” anlamını kazanmıştır. *-a tüş-* art fiili *çeçekte-* “çiçek açmak” fiiliyle birleşerek “kalbi mutlulukla dolmak, çok sevinmek” anlamını; *-a kon-* art fiili *aş-* fiiliyle birleşerek “içine kapanmak” anlamını; *-p cür-* art fiili *bas-* fiiliyle birleşerek “gezmek, dolaşmak” anlamını kazanmıştır. Bütün bu öbek fiiller, art fiillerin (gramatikal) morfem değerinin kayborduğu, ortaya sözlüğe dâhil edilmesi gereken yepyeni leksemelerin çıktığı birleşmelerdir. Bunlar tercihe bağlı değil, aynı evrensel eylem veya olay için zorunlu ve düzenli kullanılan ibarelerdir.

6. *-A* ve *-(I)p* zarf fiil eklerinin edat ve zarf türetme özelliği

Zarf fiil ekleri Türkçede fiile eklenen ve eklendiği fiili zarflaştırarak bir sonraki cümle veya fiili değişik yönlerden tamamlayan eklerdir (Korkmaz 2007: 251). Eski Türkçeden bu yana zarf fiil eklerinin pek çok fiili edatlaştırdığı veya zarflaştırdığı, ortaya çıkan sözcük biçimlerinin daha sonra sentaktik açıdan daha gevşek ve serbest bir ilişkiye geçerek sıfat, isim ve hatta bağlaç haline geldikleri görülür. Bunların örneklerini hemen hemen her gramer kitabında veya edat ve zarflara adanmış monografilerde görmek mümkündür. Bu edatlaştırma ve zarflaştırmada en çok kullanılan zarf fiil eki *-A* veya *-U*’dur ama nadiren *-(X)p* zarf fiil eki de bu dönüşümde yer almıştır. Tarihi Türk dillerinde edat olanlara *alıp* “(+dan) itibaren”, *aşnu* “(+dan) önce”, *aşıp* “(+dan) sonra”, *eşt(i)re* “(+dan) sonra”, *arkuru* “(+a) doğru”, *ut(u)ru* “(+a) doğru, (+a) karşı”, *tapa* “(+a) doğru, (+a) karşı”, *karap* ve *karışu* “+a karşı”, *kodı* “(+dan) aşağı”, *aşa* “(+dan) öte”, *oza* “(+dan) önce”, *ayru* “(+dan) başka”, *teg(i)rü* “(+a) kadar” *öt(i)rü-* “(+dan) ötürü”, *ulatu* “(+dan) başka; (+dan) sonra”, *tiyü* “diye”, *(-miş) sayu* “(-miş) gibi”, *dolayu*, *göre* gibi sözcükler örnek olarak verilebilir. Bağlaç olanlara *takı* “ve”, *ulayu* “ve, ile” *evirü* “ile, ve”, *ançılayu* “böylece, bunun gibi”, *udu* “bunun üzerine”, *azu* “yoksa; yahut” *bile* “hatta, dahi”, *biriki* “ve, ile”, *inçip/ançıp* “ancak, fakat; yahut; hatta” sözcükleri örnek verilebilir (Hacıeminoğlu 1971; ayrıca bk. Gabain 2007: 85-86, 90; Korkmaz 2000: 57-72; Erdal 2004: 333-335).

6.1. Biçim türetme kapsamında değerlendirilmesi gerekenler

Altay-Sayan Türkçelerindeki -A/-U ve -(I)p zarf fiil eklerinin “-ArAk”, “...-A ...-A”, “-cAsInA”, “-dığı için” ve “-mak için” gibi anlamlarda kullanıldıkları görülür. Bunlar zaten yukarıda belirtilen birinci ve ikinci seviyeyi ilgilendiren kullanımlardır. Bunların dışında -IA/-DA isimden fiil yapma ekiyle kaynaşmış olarak bazı hareket fiilleriyle kullanıldıklarında kararsız ve gevşek yapılı yön ve nadiren zaman ve tarz zarfları türettikleri görülür: Altayca *kaştap cür-* “kıydan/sahilden yürümek (harf. kıyılayıp yürümek)”, *cakalap cort-* “kıydan at üstünde yol almak (harf. kıyılayıp gitmek)”, *tuulap kel-* “dağlardan gelmek (harf. dağlayıp gelmek)”, *kırlap tartıp ekel-* “kırları aşarak getirmek (harf. kırlayıp çekerek getirmek)”, *calañdap bar-* “ovadan gitmek (harf. ovalayıp gitmek)”, vb.. Zaman bildirenler şunlardır: Altayca *küstep* “güzün”, *castap* “yazın”, *kıştap* “kışın”, *caylap* “ilkbaharda”. Tarz bildirenler ise genellikle konuşmak, söylemek gibi fiillerin önünde görülür: Altayca *çındap ayt-* “doğru/hakikat söylemek”, *uçurlap kuuçında-* “anlaşılır konuşmak”, *Orustap ayt-* “Rusça söylemek”, *Türktep ayt-* “Türkçe söylemek”, vb.. Bunlardan sonuncular dil adı gibi görülebilir, oysa bunlar Rusçadaki *po-* önekli tarz zarflarından farklı bir şey değildir ve kullanımları tıpkı Rusçadaki birkaç fiilde olduğu gibi *ayt-*, *kuuçında-*, *oñdo-/ayla-* fiilleriyle sınırlıdır. -A/-y zarf fiil eki de -IA/-DA ekiyle birleşebilir: *cakalay* “kenarından, kıyısından”, *oñdoy* “sağdan”, *soñdoy* “soldan”, *bektey* “sıkıca, sağlamca”, vb.. Bunlar henüz leksikalleşmemiştir, zarf fiil ekleri biçim türetme işlevi görür ve ifade ettikleri anlamlar niteledikleri ikinci fiilden kaynaklanan morfo-sentaktik (gramatikal) işlevlerdir.

Arat, Altay Türkçesi bağlamında -A zarf fiil ekiyle oluşturulan zarflara geniş bir yer ayırmıştır (1928: 27-52). Arat, ele aldığı zarfları üçe ayırmıştır. İlk bölümde *ala* “itibaren”, *ozo* “önce”, *örö* “yukarı, yukarı doğru”, *kojo* “birlikte”, *tozo* “hepsi, genel olarak”, *tolo* “dolu hâlde”, *cana* “geri, geriye” sözcüklerini vermiştir ki bunlardan *ala*, *ozo*, *kojo* edattır. Bunlar fiil köküne eklenenlerdir. Daha sonra hepsini tek maddede incelediği zarfımsı kullanımlar gelir. Arat, bunları “terkibinde hâlâ temel anlamını devam ettiren fiillere eklenen zarf fiil ekleri” olarak tanımlar (1928: 35). Bunlar da fiil köküne eklenerek oluşmuştur ve Arat bunları şöyle sıralar [parantez içindekiler bugünkü fonetik varyantlardır - EB]: *oyo* “oyarak”, *oodo* “kırarak, parçalayarak”, *oroı* (*oroy*) “sararak”, *üzö* (*üze*) “yırarak, kopararak”, *yaya* (*caya*) “yayarak, sererek”, *yara* (*cara*) “yararak, bölerek”, *yaba* (*caba*) “örterek, kapatarak”, *yire* (*cire*) “delerek”, *yırta* (*cırta*) “yırarak”, *keze* “keserek”, *tura* “kalkarak”, *suura* “çekerek, asılarak”, *pura* (*bura*) “arkasına dönerek”, *puza* (*buz*) “bozarak, tahrip ederek”, *soya* (*soyo*) “vurarak”, *sıdıra* “sıyırarak”. Bunlardan edat olanlar ve aşağıdaki gibi birleşik fiil oluşturmada sıkça kullanılanlar Bacanlı 2009’da ele alınmıştır (s. 101- 110). Arat, daha sonraki maddeleri ise ettirgen ekli fiillerden elde edilen zarflara ayırır: *aylandıra* “etrafında, çevresinde; etrafına, çevresine”, *ayrı* “ayırarak”, *ajıra* “üzerinden”, *eşt(i)re* “peşinden”, *eb(i)re* “etrafında, çevresinde”, *oyto* “geri”, *ötküre* “+dAn, içinden, üzerinden, arasından”, *udura* “(+a) doğru”, *yandıra* (*candıra*) “geri”, *yetire* (*cetire*) “(+a) dek, (+a) kadar”, *keçire* “geçirerek, üzerinden, +dAn”, *kedere* “öteden, uzaktan; öteye, uzağa”, *ködörö* “yukarı, kaldırarak”, *kirdire* “içeri, dahil ederek, sokarak”, *kayra* “geri”, *toltura* “doluncaya dek”, *tügeze* “tüketinceye dek, hepsini, baştan sonra hepsini”, *tüjüre* “aşağı, indirerek”, *keliştire* “uygun”, *çigara* “dışarı” (Arat 1928: 27-52). Bunlardan bir kısmı zarf fiil ekinin Eski Türkçeden beri görülen anlamlarıyla ilişkilidir. Bazıları ise ön takı olarak morfemeleşme eğiliminde olan sözcüklerdir.

-A/-U/-I zarf fiil eki zarflaştırmada çok daha sık kullanılır. Bu ekin Eski Türkçeden beri düzenli olarak ortaya çıkan anlamlarından biri de “-ıncaya dek, -ıncaya kadar”dır. Orhun Abidelerindeki *s(a)b(i)m(i)n tük(e)ti (e)şidg(i)l* “Sözlerimi sonuna dek (tamamını) dinle(yin)” cümlesindeki *tüketi* de böyle bir zarftır. Altay-Sayan Türkçelerinde *kızarta/hızarta* “kızarıncaya/kıpkırmızı oluncaya dek”, *sargar(t)a* “sararıncaya dek”, *ağarta* “ağarıncaya dek”, *kajaya* “beyazlaşıncaya dek”, *sıstada* “acıyıncaya/acıtıncaya dek”, *toltura* “dol(dur)uncaya dek”, *bijira* “piş(ir)inceye dek” gibi zarflar bu işleve örnektir. Bunlar söz konusu anlamlar için vazgeçilmez olmakla birlikte leksikalleşmiş sözcükler veya yarı gramatikal anlam taşıyan morfemler değildir. Zarf fiil eki, bazı fiillerle birleşmede bağlama göre değişen anlamları da iletebilir. Şimdi Altay-Sayan Türkçelerinin (ve hatta Rusçayla etkileşen Kuzey Moğolcalarının) ortak bölgesel ve karakteristik özelliği olan ve ön takılaşmakta olan edat ve zarflara geçelim.

6.2. Ön takılaşan edat ve zarflar

Geleneksel gramer araştırmalarında zarf olarak tanımlanan bazı sözcükler Rassadin tarafından önce Tofaca (1978), sonra da bütün Altay-Sayan ve Baykal coğrafyasındaki Türk ve Moğol dilleri (2007) bağlamında *preverb* yani *ön takı* olarak nitelenmiştir. Bunlar Rusçadaki ve diğer Avrupa dillerindeki ön takılar ve ön ekler gibi gramatikal anlam taşımaktadır ve çoğunda fiil tabanı ettirgenlik eki bulundurulur. Rassadin, Altay-Sayan Türkçelerindeki *çetire/çitire/çetire/çedir*, *çigara/şığara/sığara/üündür/üündire*, *kire/kiire/kirdire/kiydire*, *aylandıra*, *ebire/ibire*, *tüjüre/tüzire*, *ajındıra/azındra*, *ötküre/ötire*, *ajıra/azıra*, *çıpşırı*, *çuura*, *üze* gibi sözcükleri *ön takı* (preverb) olarak kabul eder ve Rusçadaki ön eklerden hangilerine karşılık geldiğini irdeler (2007: 139-146). Bunlar, elbette, bütünüyle Rusçanın tesiriyle ortaya çıkmış şekiller değildir. Zaten Rassadin de bunu iddia etmez. Benzer kullanımlar Eski Türkçeden beri görülebilir. Örneğin, dil temaslarının henüz yoğun olmadığı 19. yüzyılda Radloff'un derlediği metinlerde bile bunları görmek mümkündür (Radloff 1865). Öte yandan burada dil temasları sonucu ortaya çıkan bir gerçeği belirtmek gerekir. Bunların kullanımı gün geçtikçe sistematik ve zorunlu hale gelmiştir. Örneğin "isim+YÜKLEME HALİ + *uçına yetire* + fiil" kalıbı (ör. Altay *Biçikti uçına çetire kıştır*- "kitabı sonuna kadar oku-") bugün yerini "isim+YÜKLEME HALİ + *yetire* + fiil" kalıbına (ör. Altay *Biçikti çetire kıştır*- "kitabı sonuna kadar oku-") bütünüyle terk etmek üzeredir. Yani eski *yetire* sözcüğü edat olmaktan çıkmış ve fiili direkt olarak niteleyen bir ön takıya dönüşmüştür. Rusça modelinde ön takılaştırmaya Altaycadan bir başka örnek verelim. *Çadırğa kiydire cügür*- ibaresi standart Türkiye Türkçesine "çadırın içine koş-" şeklinde aktarılır. Ancak Altayca cümle ("isim + tümleç + fiil" kuruluşundaki) üç leksemlilik *çadırın + içine + cügür*- yerine ("isim + ön takılı fiil" kuruluşundaki) iki leksemlilik *çadırğa + kiydire cügür*- şeklinde kullanılmakta ve bu da Rusçadaki *vbejat + v yurtu* (вбежать + в юрту) ibaresindeki morfo-sentaksın Altaycaya kopyalandığını göstermektedir.

Benzeri ön takıları Türk dillerinin ana kütlelerinde gözlemlemek mümkün değildir. Oğuz, Karluk ve Kıpçak lehçelerinde bu durum *aşırı*, *öte* ve *öre* "yukarı" gibi isim ve sıfat gibi kullanımları da olan sözcüklerle sınırlıdır. Bu olayın Rusçanın etkisinden kaynaklanan bölgesel bir fenomen olduğunu Moğol dillerine bakarak bile anlamak mümkündür. Rassadin tarihî ve çağdaş Moğol dilleri arasında ön takıların en fazla (Güney Sibiryâ'daki) Buryatçada görüldüğünü belirtir (2007: 138). Bunların kullanım sıklığında ve anlamlarında, elbette, Rusçadaki ön eklerin hissedilir bir etkisi vardır. Bunlardan "dışarı, dışına" anlamı katan *çigara/şığara/üündür(ü)* Rusçadaki *vı-* ön ekine, "içeri, içine" anlamı katan *kirdire/kire/kiydire* Rusçadaki *v-* ön ekine, "sonuna dek, tam" anlamı katan *çetire/çitire/çetire/çedir* Rusçadaki *do-* ön ekine daima ve düzenli olarak karşılık gelir. Diğerleri ise *ob(o)-*, *s-*, *raz-*, *ot-*, *pro-*, *pere-*, *pred-* gibi ön eklerin ifade ettikleri çeşitli kılınış ve yer-yön anlamlarıyla sıkça paralellik sergiler.

Bütün bu ön takıların kullanımına daha yüzlerce hatta binlerce örnek verilebilir ve bunların Rusçadaki hangi ön eklerle işlevce benzediği veya denklik ilişkisi içinde olduğu üzerinde uzun uzun durulabilir. Yine de bunlar, ön takılaştırmanın henüz başlarındadır. Henüz ön takıların belirgin özelliği olan anlam solması, fonetik büzüşme ve ekleşme gibi gramatikalleşme aşamalarını tamamlamamışlardır. Terkiplerindeki fiilin leksikal anlamı hala şeffaftır. Üstelik bazılarının edat, isim, sıfat ve zarf gibi kullanımları da görülebilir. Rusçayla temasın durması ve diğer Türk dilleriyle temasların yoğunlaşmasıyla süreç tersine bile dönebilir. Fakat "prestijli Rusça > prestijsiz Türk dili" şeklinde tek yönlü etkilenmenin hüküm sürdüğü günümüz Sibiryası'ndaki Türk dillerinde eski bazı edat ve zarfların ön takılaştırma yoluna girdikleri kesindir.

7. İstisnai örnekler

Arat'ın zarf, Rassadin'in preverb olarak nitelediği sözcükler, Dırenkova (1940: 135, 1941: 158), Haritonov (1947: 254), İshakov & Palmbah (1961: 415-416) ve Baskakov vd. (1975: 106-107) tarafından hareketin yoğunluğunu, duygusal karakteristiğini, şiddetini pekiştiren zarflar olarak nitelenir. Fakat bunlardan bir kısmı yardımcı fiillerle birleşmesi, bir kısmı leksikalleşmesi ve bir kısmı da ön takı gibi kullanımları yüzünden farklı yazarlarca farklı nitelenmektedir. Örneğin *üze*, *çigara/ün(dür)e*, *keze* ön takıları *sok-*, *tart-* ve *çap-/şap-* yardımcı fiilleriyle birleşebilir: *üze sok-* "kesmek, dağıtmak, parçalamak", *üze tart-* "çekip koparmak", *çigara/üündür tart-/trt-* "dışarı sürüklemek, sürükleyerek dışarı çıkarmak; dışarı çekmek", *keze tart-* "kesip koparmak", *üze çap-/şap-* "bir vuruşta koparmak". Bu durumda iki bağımlı görev morfemi birleşip tek bir leksikal anlam bildiremeyeceğine göre terkipteki unsurların hangileri leksem, hangileri bağımlı morfem kapsamında değerlendirilmelidir? Birincilerin Arat tarafından zarf ve Rassadin tarafından ön takı olarak değerlendirilmesinin aksine Şamina bunları

yardımcı fiilin (yani ikinci unsurun) işlev alanına örnek olarak verir (1995: 32). Biz ise bu çok istisnai birleşmeleri parçalara ayırmanın yanlış olduğunu, bir bütün halinde yeni leksemeler olarak değerlendirilmesi gerektiğini düşünüyoruz. Aynı evrensel olay için bu eylem ibareleri tercihli birleşmeler değil, tam aksine kullanımı zorunlu leksemelerdir. Nitekim ne *çıkara* şeklinde bir zarfa ne de *-a tart-* şeklinde bir art fiile sahip olmayan Başkırt ve Kırgız Türkçelerinde *şığara/çığara tart-* “çıkarmak, çekip çıkarmak” eylem ibaresi bir leksem olarak kullanılmaktadır.

Sonuç

Güney Sibiry Türkçelerinde, Türkçenin tarihî ve çağdaş türlerinde görülmedik sıklıkta fiil birleşmeleri ortaya çıkmaktadır. Bunların gramatikal (morfo-sentaktik) ve leksikal özellikleri de zarf fiil eklerinin farklı düzeylerdeki kullanımından dolayı değişmektedir. Daha ileri gramatikleşme ve leksikleşmeye uğrayan, sıklık ve işlev bakımından da Rusçadaki kılış türlerine her geçen gün daha fazla benzeyen art fiiller ile morfemleşme eğilimindeki eski edat ve zarflar daha dikkatle incelenmeyi hak etmektedir. Biz burada farklı düzlemlerdeki analitik ve analitik görünümlü fiil birleşmelerinin nasıl ayrıştırılması gerektiği üzerinde durduk. Ama Rusçadan etkilenmenin ve kopyalamaların ne düzeyde olduğu, sürecin hangi vadede hangi sonuçlara gebe olduğunu kestirmek açısından iki dillilik üzerinde yapılacak çalışmalara da ihtiyaç duyulduğu açıktır.

KAYNAKÇA

- ARAT, R. R. [Rachmatullin, Gabdul-Raschid] (1928). *Die hilfsverben und verbal-adverbien im Altaischen*. Inaugural-Dissertation zur Erlangung der Doktorwürde: Weimar.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007a). “Hakas Türkçesi”, Ercilasun, Ahmet (ed.) *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- ARIKOĞLU, Ekrem (2007b). “Tuva Türkçesi”, Ercilasun, Ahmet (ed.) *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları.
- BACANLI, Eyüp (2009). *Kılış Kategorisi ve Kılışsal Belirleyici Olarak Yardımcı Fiiller*. Ankara: Asal Yayınları.
- BASKAKOV, Nikolay A. & ÇANKOV, D. İ. & PATAÇAKOVA, D. F. & BABUŞKİN, G. F. & GREKUL, A. İ. & KARPOV, V. G. & DONİDZE, G. İ. & BORGİYAKOV, M. İ. (1975). *Grammatika Hakasskogo Yazıkı*. Moskva: Nauka.
- CSATÓ, Éva A. & JOHANSON, Lars (1993). “On gerundial syntax in Turkic”. *Acta Orientalia Hungarica* 46. 133-141. [Ayrıca: Akiner, Shirin & Sims-Williams, N. (eds.) 1997. *Languages and scripts of Central Asia*. London: School of Oriental and African Languages. 52-60.]
- DIRENKOVA, N. A. (1940). *Grammatika oyrotskogo yazıkı*. Moskva-Leningrad: Nauka.
- ERDAL, Marcel (2004). *A Grammar of Old Turkic*. Leiden-Boston: Brill.
- GABAIN, A. von (2007). *Eski Türkçenin grameri* (çev: Mehmet Akalın) (5. baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- GÜNER DİLEK, Figen (2007). “Altay Türkçesi”. Ercilasun, Ahmet (ed.) *Türk Lehçeleri Grameri*. Ankara: Akçağ Yayınları. 1009-1084.
- HACIEMİNOĞLU, Necmettin (1971). *Türk dilinde edatlar*. İstanbul: Milli Eğitim Basımevi.
- İŞAKOV, F. G. & PALMBAH, A. A. (1961). *Grammatika tuvinskogo yazıkı. Fonetika i morfologiya*. Moskva: İzd-vo Vostočnoy Literaturi.
- KORKMAZ, Zeynep (2000). *Türkçede eklerin kullanılış şekilleri ve ek kalıplaşması Olayları* (4. baskı) Ankara: TDK Yayınları.
- KORKMAZ, Zeynep (2007a). *Gramer terimleri sözlüğü* (3. baskı). Ankara: TDK Yayınları.
- KİRİŞÇİOĞLU, Fatih (1999). *Saha (Yakut) Türkçesi Grameri*. Ankara: TDK Yayınları.
- MERHAN, Aziz (2012). “Kutadgu Bilig’de Betimleyici Eylemler”, *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 5/21, 196-208.
- PRITSAK, Omeljan (1959a). “Das Altaitürkische”. Deny, Jean (ed.) *Philologiaen Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 568-598.
- PRITSAK, Omeljan (1959b). “Das Abakan – und Čulymtürkische und das Schorische”, Deny, Jean (ed.) *Philologiaen Turcicae Fundamenta*. Wiesbaden: Franz Steiner Verlag. 598-640.
- RASSADİN, Valentin İ. (1978). *Morfologiya tofalarskogo yazıkı v sravnitel’nom osveşçenii*. Moskva: Nauka.
- RASSADİN, Valentin İ. (2007). *Oçerki po istorii slojeniya tyurko-mongol’skoy yazıkovoy obşçnosti. Çast’ I Tyurkskoe vliyaniye na leksiku mongol’skix yazıkov*. Elista: İzd-vo Kalmitsskogo Universiteta.
- ŞAMİNA, L. A. (1995). “Analitiçeskiye konstruksii skazyemogo v tuvinskom yazıkı” *Yazıkı korenux narodov Sibiri* 2, 23-39.
- TIBIKOVA, A. T. (1966). *Slojnie glagoli v altayskom yazıkı*. Gorno-Altaysk. GAOAKİ.
- TIBIKOVA, A. T. (1991). *Po sintaksisu altayskogo yazıkı (Prostoje pedlojenije)*, Novosibirsk: İzd-vo Novosibirskogo Universiteta.